Brussels Studies

La revue scientifique pour les recherches sur Bruxelles
/ Het wetenschappelijk tijdschrift voor onderzoek over
Brussel / The Journal of Research on Brussels
Collection générale | 2021

Het landschap in het Brusselse overheidsoptreden: een categorie in ontwikkeling

Le paysage dans l'action publique bruxelloise : une catégorie en évolution

Landscape: an evolving category of public action in Brussels

Sophie Hubaut

Traducteur : Annelies Verbiest (AV Translations)

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/brussels/5459>

DOI : 10.4000/brussels.5459

ISSN : 2031-0293

Éditeur

Université Saint-Louis Bruxelles

Référence électronique

Sophie Hubaut, «Het landschap in het Brusselse overheidsoptreden: een categorie in ontwikkeling», *Brussels Studies* [Online], Algemene collectie, nr 155, Online op 18 avril 2021, geraadpleegd op 06 décembre 2021. URL: <http://journals.openedition.org/brussels/5459> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/brussels.5459>

Ce document a été généré automatiquement le 6 décembre 2021.

Licence CC BY

Het landschap in het Brusselse overheidsoptreden: een categorie in ontwikkeling

Le paysage dans l'action publique bruxelloise : une catégorie en évolution

Landscape: an evolving category of public action in Brussels

Sophie Hubaut

Traduction : Annelies Verbiest (AV Translations)

NOTE DE L'AUTEUR

Het artikel komt voort uit een doctoraatsonderzoek in het kader van een aspirantmandaat van het FRS-FNRS.

- 1 Sinds een aantal jaar zien we steeds meer verwijzingen naar het landschap in het overheidsoptreden van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. We denken bijvoorbeeld aan de organisatie van de Brussels Urban Landscape Biennals sinds 2016, de studie *Metropolitan Landscapes* op gezamenlijk initiatief van Vlaamse en Brusselse administraties en de Vlaamse en de Brusselse Bouwmeester (2016), de tentoonstelling van CIVA over *Designed Landscapes* (2018) en de opstelling van het Beeldkwaliteitsplan [2019] onder leiding van perspective.brussels. Het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling (GPDO), dat in 2018 werd goedgekeurd, legt de prioriteiten en doelstellingen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest inzake economische, sociale en mobiliteitsontwikkeling maar ook op het gebied van milieu en ruimtelijke ordening vast en hecht tevens belang aan het landschap als een uitdaging die gezien de stedelijke verdichting “duidelijk en urgent” is [GPDO, 2018: 92].
- 2 Hoewel de verwijzingen naar het landschap krachtiger worden in het overheidsoptreden van het Brussels Gewest, blijft de betekenis van het woord nogal vaag, aangezien er vooraf geen gemeenschappelijke definitie is vastgelegd. Buiten het

geval Brussel kwam de semantische diversiteit van de term “landschap” overvloedig aan bod in het wetenschappelijke debat [Olwig, 1996; Donadieu en Périgord, 2012; Antrop, 2013; Paquot, 2016; Franceschi-Zaharia, 2019]. In de westerse cultuur kan de term namelijk verwijzen naar de schilderachtige weergave van of het uitzicht over een uitgestrekt gebied – dat is dan de oorspronkelijke en vrij courante betekenis van het woord “paysage” in het Frans – of zelfs de esthetische ervaring wanneer men het gebied observeert of erdoor wandelt [Genard, 2006]. De term kan bij uitbreiding ook betrekking hebben op het gebied zelf en op de materiële aspecten of de fysieke en ecologische kenmerken ervan, maar ook op de politieke en sociale organisatie die heeft geleid tot deze kenmerken [Besse, 2009]. In figuurlijke zin drukt het woord ook het idee uit van een geheel of een toneel, net zoals het woord “milieu” (*het politieke landschap, het medialandschap...*). Geen van deze aannemingen van de term “landschap” geeft echter meer inzicht in het gebruik ervan in het Brusselse overheidsoptreden. Het lijkt dan ook zinvol om even stil te staan bij de betekenis van het woord in deze context.

- 3 Betekent het landschap nog altijd hetzelfde sinds Brussel een gewest is geworden? Waarmee werd het in de loop der jaren geassocieerd? Dit artikel wil aantonen dat het landschap kan worden beschouwd als een categorie van het Brusselse overheidsoptreden, die mettertijd op sociaal en politiek vlak is ontstaan [Berger en Luckmann, 1996; Candau en Le Floch, 2002], en dat het in die zin een goede indicatie geeft van de evolutie van het overheidsoptreden. De hypothese die aan de basis ligt van deze optiek is dat de studie van de evolutie van het landschap tussen de regels door de evolutie van de belangrijkste uitdagingen van het overheidsoptreden en van de daarbij heersende referentiekaders laat uitschijnen [Muller, 2015], met andere woorden de representaties van de wereld die het overheidsoptreden structureren.
- 4 Om daar meer inzicht in te krijgen, baseert het artikel zich op een analyse van de Brusselse Gewestelijke Ontwikkelingsplannen (GewOP's) die sinds de eerste gewestelijke legislatuur werden opgesteld en die met elke nieuwe regering werden vernieuwd of gewijzigd tussen 1995 en 2018¹ [Périlleux, 2009; Levy, 2013]. Volgens het Brussels Wetboek van Ruimtelijke Ordening (BWRO) stippelen de GewOP's de strategische krachtlijnen van het gewestelijk beleid uit en staan zij helemaal bovenaan in de hiërarchie van de plannen. Ze bieden een visie van de territoriale ontwikkeling op korte, middellange en lange termijn en bepalen zo het kader van het gewestelijke overheidsoptreden [Levy, 2015]. Ook al kan de kritische analyse van de GewOP's niets voorspellen over de concrete uitvoering van deze plannen en over de effectieve omzetting in inferieure instrumenten², toch zijn de GewOP's het bewijs van de regeringsbeloften en van het heersende discours over de ruimtelijke ordening van het Gewest.
- 5 De analyse van de plannen bestond uit een kwalitatieve analyse van de inhoud – bestaande uit tekst en kaarten – van de plannen en een kwantitatieve analyse van het discours in de plannen³. Beide analyses hebben vergelijkbare resultaten opgeleverd en maakten het mogelijk om de belangrijkste thematieken waarmee het landschap wordt geassocieerd te ontwaren, alsook de verschillende vormen van het landschap die in de plannen worden gevaloriseerd, en de elementen in het discours die deze vormen ondersteunen. Doordat de plannen betrekking hebben op een periode van bijna 25 jaar, kwamen uit de analyse opvallende wijzigingen van het landschap in die periode, maar ook bepaalde stabielere inhouden naar voren.

1. Constante in de tijd: het landschap als drager van stedelijke aantrekkelijkheid

- 6 In de GewOP's wordt het landschap stevast geassocieerd met demografische argumenten: het landschap moet het mogelijk maken om de Brusselse bevolking in de stad te houden of om inwoners naar de stad te lokken. Op basis van een voorafgaande sociaal-demografische stand van zaken en de verklaringen die daaruit worden gehaald, wil ieder GewOP immers het Gewest aantrekkelijker maken om de Brusselse bevolking stabiel te houden, te vergroten of meer divers te maken en zo het financiële voortbestaan van het Gewest veilig te stellen⁴. Het landschap ontsnapt niet aan deze optiek: in ieder plan wordt het aangehaald als drager van stedelijke aantrekkelijkheid, hetzij als imago van de stad, hetzij als *leefomgeving*, een begrip dat zowel een formele esthetische betekenis als een meer sociale en ecologische betekenis omvat [Luginbühl, 2001].
- 7 Het GewOP dat de allereerste Brusselse regering in 1995 goedkeurde, weerspiegelde de context van een stadsvlucht die al sinds de jaren 1970 aan de gang was [Vandermotten, 2014] (figuur 1). De ambitie van het plan was om de uitstroom naar de rand in te dijken met een “intensief beleid voor het behoud van het patrimonium, van het levenskader, van de landschappen en voor de stadsverfraaiing” [GewOP, 1995a: 79]. Het aangevoerde argument was dat de kwaliteit van het stedelijk landschap, met andere woorden elementen “die de stad verfraaien” [GewOP, 1995b: 11] en in het bijzonder het erfgoed, een essentiële rol speelt bij de kwaliteit van de *leefomgeving* en bijgevolg de residentiële aantrekkelijkheid van het Stadsgewest vergroot.

Figuur 1. Bevolkingscurve voor het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tussen 1970 en 2018, met vermelding van de data van de verschillende GewOP's.

Bronnen: Demografische verschuivingen, 1970-89: Statbel; 1989-2018: BISA.

- 8 Terwijl de bevolkingscurve zich aan het begin van de jaren 2000 stabiliseert en vervolgens begint te klimmen, gaat het sociaal-economische profiel van de inwoners erop achteruit. Volgens het tweede GewOP (2002) heeft dat als gevolg dat de overheidsuitgaven toenemen en de fiscale inkomsten afnemen [GewOP, 2002a]. Bijgevolg streeft het nieuwe plan dezelfde doelstellingen als het vorige plan na op het vlak van aantrekkelijkheid en wil het welgesteldere bevolkingsgroepen *terug naar de*

stad lokken. Aangezien deze doelgroep wordt aangetrokken door de natuur en de rust in de rand, stelt het plan de *duurzame ontwikkeling* van het Gewest en de verbetering van de *leefomgeving* als uitdagingen [GewOP, 2002b]. Voor het landschap worden deze uitdagingen omgezet in een beleid op twee vlakken: enerzijds de vernieuwing, aanleg en verfraaiing van de openbare ruimte via een “ambitieuze beleid van de openbare ruimten” [GewOP, 2002c: 13] en anderzijds de versterking van het groene karakter van het Gewest via het *Groen en Blauw Netwerk*, met andere woorden het verbinden van groene ruimten door middel van bijvoorbeeld promenades en aangeplante dreven en het opnieuw verbinden en openleggen van waterlopen ter versterking van hun recreatieve, ecologische, hydrologische en landschappelijke functie.

- 9 Na de goedkeuring van het tweede GewOP buigt de demografische tendens om. Toen de nieuwe gewestregering in 2009 haar voornemen aankondigde om het GewOP te wijzigen, voorzagen de prognoses van het Planbureau een stijging met 170 000 inwoners tegen 2020: het Gewest zal een echte “demografische boom” kennen [BHR, 2009]⁵. Een van de grootste uitdagingen van het Gewest is dus om deze plotselinge bevolkingstoename binnen de gewestgrenzen te absorberen. Daarvoor ambieert het Gewest om de stad te verdichten, met andere woorden om onder andere meer woningen en voorzieningen te bouwen zonder dat dit ten koste gaat van de onbebouwde ruimten, om een kwaliteitsvolle leefomgeving en een aantrekkelijk imago te behouden. In het daaropvolgende plan, het GPDO, wordt het landschap geassocieerd met deze twee aspecten van de problematiek van de stedelijke verdichting:

- Enerzijds wordt het beschouwd als een compensatie voor de stedelijke verdichting. Het plan stelt vast dat de verdichting een negatieve impact heeft op de oppervlakte en het gebruik van groene ruimten, de biodiversiteit in de stad, de natuurlijke hulpbronnen, de kwaliteit van de leefomgeving en dus op de residentiële aantrekkelijkheid en de sociale mix die daaruit voortvloeien. Rekening houdend met deze problematisch geachte gevolgen, stelt het GPDO voor om “een actief landschappelijke beleid dat gericht is op de instandhouding en de versterking van grote open ruimten” te ontwikkelen, waarbij het gaat om onbebouwde en overwegend groene open ruimten, zowel in Brussel als in de rand [GPDO, 2016: 69; GPDO, 2018: 91-92].
- Anderzijds wordt het landschap beschouwd als een middel om de dichte stad te ontwerpen. De bouw van nieuwe wolkenkrabbers, een vorm van architectuur die resulteert uit de door het GPDO ondersteunde stedelijke verdichting, moet kaderen in een *landschapslogica*, met andere woorden de lijnen van heuvelruggen en dalbodems volgen om de Brusselse topografie te respecteren en te benadrukken, passen langs open ruimte om de stadsstructuur te versterken, of nog, dienstdoen als visueel referentiepunt in de stad en, omgekeerd, als uitkijkpunt voor vergezichten over het gewest. Deze principes moeten het volgens het GPDO mogelijk maken om te evolueren naar “een nieuwe perceptie van het stedelijk landschap” [GPDO, 2013: 34; GPDO, 2016: 39], als verwijzing naar de *skylines* van internationale grootsteden, waarvan de wolkenkrabbers en het imago dat ze uitstralen, worden beschouwd als dragers van stedelijke aantrekkelijkheid.

2. Evolutie van het landschap volgens de heersende referentiekaders van het Brusselse overheidsoptreden

- 10 Gedurende de voorbije dertig jaar houdt het landschap dus eerst en vooral verband met het referentiekader van de aantrekkelijkheid. Maar er zijn nog andere referentiekaders

die de inhoud van het landschap mee bepalen. De analyse van het discours bewijst de aandacht die in de eerste plaats gaat naar het gebouwde erfgoed en vervolgens naar de *groene* en *blauwe* componenten van de stad (figuur 2). Uit de analyse blijkt ook de schaalverandering waarop het landschap in de loop der jaren is behandeld. Deze ontwikkelingen houden verband met een verschuiving van de heersende referentiekaders van het Brusselse overheidsoptreden die meestal worden geassocieerd met het landschap: het referentiekader van het erfgoed, dat in 1995 primeerde, werd geleidelijk verdrongen door de duurzame ontwikkeling vanaf 2002 en door het vergrootstedelijkingsproces vanaf 2013.

Figuur 2. Woordwolken van de componenten van het landschap en hun kenmerken

Deze termen, die uit het Frans vertaald zijn, komen voort uit de lexicometrische analyse van de Franstalige versie van de documenten. Ze worden weergegeven in verhouding tot de kans op coöccurrentie.

2.1. Gebouwd erfgoed en de bijbehorende openbare ruimten in het eerste GewOP

- 11 In 1995 was het landschap hoofdzakelijk gelijkgesteld aan de bebouwde of minerale omgeving. Het bestond uit *gebouwen*, *architecturale gehelen* (figuur 2), maar ook uit grote openbare ruimten en de vergezichten die zij boden: de *belangrijkste historische steenwegen* in het stadscentrum, de *grote tracés* van Victor Besme, de *toegangen tot de stad* en de *oevers van het kanaal*. Zoals de gebruikte adjectieven (*groot, centraal, belangrijk ...*) suggereren, hebben deze componenten een opmerkelijk karakter.
- 12 Deze invulling bewijst dat er destijds vooral aandacht ging naar erfgoed in het stedelijke overheidsoptreden, als reactie op het verval en de vernietiging van de oude weefsels die voor de gewestvorming in Brussel aanwezig waren, wat doorgaans “verbrusseling” wordt genoemd. Deze aandacht haakte in op de eisen van de beweging voor de Heropbouw van de Europese stad. Deze eisen verspreidden zich via een generatie jonge activisten die zich in de jaren 1970 verzetten tegen de verbrusseling en die intussen toegang hadden tot het openbare bestuur of tot functies in administraties [Levy, 2015; Doucet, 2017]. Anderzijds was focussen op het erfgoed, de openbare ruimten en de *toegangen tot de stad* ook een manier voor het Gewest en voor Charles Picqué, de eerste minister-president van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, om de rechtmatigheid, de identiteit en het imago van het piepjonge Stadsgewest te bevestigen

[Demeter, 2009]. Op die manier behartigt het GewOP een beleid voor de verfraaiing van de leefomgeving, dat gebaseerd is op respect voor de architecturale typologie, op de overzichtelijkheid van de openbare ruimten en de bouwlijnen en op de nieuwe samenstelling van het stadsweefsel.

Figuur 3. Belangrijkste componenten van het landschap in 1995

Bron: fragmenten van de kaart "Levenskader" van het eerste GewOP

2.2. Een alsmaar natuurlijker landschap

- 13 Naarmate de plannen elkaar opvolgen, krijgt het landschap een natuurlijker connotatie. Het concept *Groen en Blauw Netwerk* dat opduikt in het GewOP van 2002 is daar een bewijs van, net als de verwijzingen naar de naturomgeving, de waterlopen, de *ecologie*, de *ecosystemen* en de *biodiversiteit* in het GPDO (figuur 2). Bovendien is de natuur die wordt gekoppeld aan het landschap steeds minder antropogeen: parken en aangelegde groene ruimten maken plaats voor *open ruimten*, *ecologische verbindingzones* en *netwerken* en *natuurgebieden*. Tegelijk suggereert het gebruik van de begrippen *netwerk*, *raamwerk* en *infrastructuur* in de plannen de overgang van een stad opgedeeld in zones – zoals de beschermingszones van het erfgoed en de groengebieden – naar een stad gestructureerd door netwerken: landschapsnetwerken, mobiliteitsnetten, economische netwerken,...
- 14 Deze geleidelijke gelijkstelling van het landschap met de natuur gaat gepaard met de opkomst en de evolutie van duurzame ontwikkeling in het Brusselse overheidsoptreden. Voor het tweede GewOP speelt het *Groen Netwerk* namelijk “een hoofdrol voor een duurzame stad” [GewOP, 2002c: 119], aangezien het beantwoordt aan een ruimtelijke wanverhouding van de groene ruimten, die voor het grootste deel in de tweede kroon gelegen zijn. Door de groene ruimten met elkaar te verbinden en de toegang tot die ruimten te verbeteren, moet het netwerk het mogelijk maken om de kwaliteit van de leefomgeving te verhogen en bijgevolg de stadsvlucht en -uitbreiding te beperken. In die zin is de duurzame stad oorspronkelijk gedefinieerd als een compacte stad.
- 15 In de jaren 2000 is het referentiekader van de duurzaamheid zich op internationaal niveau in ruime mate beginnen te ontwikkelen, vooral via netwerken voor uitwisseling tussen steden en door de ondertekening van internationale milieuakkoorden [Emelianoff, 2007]. In Brussel heeft de groene regeringspartij tussen 2004 en 2013 bijgedragen aan de sterke opmars van dit referentiekader en de toename van “duurzame” instrumenten voor ruimtelijke ordening [Bilande *et al.*, 2016], waaronder

het nieuwe GewOP waaraan dat adjectief ook werd toegevoegd (GPDO). Duurzaamheid staat dan ook centraal in dit nieuwe plan wegens – zo staat erin vermeld – de wereldwijde uitdagingen zoals de klimaatverandering en de productie van broeikasgassen. Gezien deze uitdagingen moet de duurzame grootstad niet alleen compact zijn maar ook – nog altijd volgens het GPDO – haar natuurlijke hulpbronnen beschermen, en dan vooral het water. Op basis van die diagnostiek verwijst het GPDO naar het onbebouwde landschap.

- 16 Het associeert het landschap namelijk ten eerste met de stedelijke geomorfologie en de waterlopen, de *topografie*, de *valleien*, de *zijrivieren* van de Zenne en de *natte* landschappen. Meer bepaald stelt het GPDO voor om het water in de stad zichtbaar te maken wanneer dat niet het geval is en om er een kenmerk van de stedelijke identiteit van te maken. Om overstromingen, waterverontreiniging en verlies van biodiversiteit te voorkomen, benadrukt het GPDO ook het belang om “de verhouding tot de natuurlijke morfologie van de stad te herbekijken” [GPDO, 2018: 4], met andere woorden om rekening te houden met de fysieke kenmerken van het grondgebied, zoals reliëf, valleien, stroomgebieden en afvloeiing van het water, bij de stadsplanning, in tegenstelling tot – zo staat er – de planning door indeling in zones, waarbij geen rekening wordt gehouden met deze natuurlijke elementen.
- 17 Ten tweede, en meer in het algemeen, associeert het GPDO het landschap met een onderliggende natuurlijke structuur die al vóór de stadsplanning bestond en die bestaat uit de netwerken, de open ruimten en de lineaire assen van de Brusselse valleien. Het GPDO stelt voor om deze *natuurlijke en landschappelijke* territoriale ruggengraat als leidraad voor stadsontwikkeling te gebruiken. Om de structurerende rol ervan te waarborgen, maakt het plan gebruik van het narratief van de inversie [Cogato Lanza, 2005; Lestrangle, 2016]: onbebouwde ruimten mogen, “zoals in de traditionele planning”, niet meer worden beschouwd als rest- of wachtruimten [GPDO, 2013: 104; 2016: 71; 2018: 92], maar als ruimten die volop deelnemen aan de stad en de stadsontwikkeling door een hele reeks sociale diensten, sanitaire diensten, milieudiensten, voedingsdiensten enzovoort te verlenen.

Figuur 4. “Natuurlijke” componenten van het landschap die worden gevaloriseerd in het tweede GewOP en het GPDO

Bron: fragmenten van de kaarten van het GewOP en het GPDO

2.3. Aanneمة van een nieuw gezichtspunt

- 18 Tot slot vestigt de analyse van de GewOP's de aandacht op een geleidelijke schaalverandering in de kijk op de stad en het stedelijk landschap naarmate de plannen

elkaar opvolgen, namelijk de verschuiving van een stedelijke schaal naar een grootstedelijke schaal. De analyse toont immers aan dat het landschap eerst voor het grootste deel verwijst naar de wijk, de stad en het stedelijke (in 1995 en 2002), vervolgens naar het Gewest (in 2013 en 2016) en tot slot naar de grootstad⁶ (in 2018) (figuur 5), wat een verruiming uitdrukt van de territoriale schaal waarop Brussel-Hoofdstad zijn ambities ontwikkelt, terwijl het beperkt blijft door zijn grenzen en dus zijn gewestelijke bevoegdheden.

Figuur 5. Frequentie van de coöccurrenties met betrekking tot de schalen van het landschap in verhouding tot het aantal keer dat paysag* voorkomt in ieder plan⁷

- 19 In de eerste twee GewOP's wordt het landschap in het algemeen beschreven en waargenomen op ooghoogte vanaf de openbare ruimte. Deze plannen sporen dus aan om esthetische openbare ruimten, vergezichten en bouwlijnen in te richten, waarbij bijzondere aandacht gaat naar details: stadsmeubilair, signalisatie, beplanting, verlichting, vloerbedekking en de integratie van kunstwerken, in overeenstemming met de aanbevelingen van het *Handboek van de Brusselse openbare ruimten* [Demanet en Majot, 1995]. Het GPDO beschrijft daarentegen landschappen op een heel andere schaal, vanuit een verder verwijderd bovenaanzicht. Het kent de hoogbouw het vermogen toe om een nieuwe perceptie van het landschap te bieden: vanaf deze hoge gebouwen worden de *vergezichten* weidse *panorama's*, terwijl de wolkenkrabbers een *skyline* aftekenen die "grootstedelijke vergezichten" voortbrengt [GPDO, 2013: 35]. Beelden van *skylines* in de media en luchtfoto's, een instrument voor de analyse van het landschap dat werd overgeërfd uit de aardrijkskunde en de landschapsecologie [Antrop, 2013] en ge vulgariseerd door de satellietbeelden, voeden de grootstedelijke landschappelijke esthetiek die prevaleert boven de zintuiglijke ervaring van het stedelijk landschap en de gedetailleerde schaal [Genard, 2006; Vanhaelen en Le Maire, 2017]. Van die verandering van gezichtspunt getuigt ook de cover van de samenvatting van het GewOP van 1995 [Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1996], met een foto van Brusselse straatstenen, en van 2016 [Perspective.brussels, 2016], met een uitzicht over Brussel in vogelperspectief (figuur 6 en 7).

Figuur 6. Cover van de samenvatting van het eerste GewOP voor het grote publiek (1996)

Verantwoording: Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Figuur 7. Cover van de samenvatting van het tweede ontwerp van GPDO voor het grote publiek (2016)

Verantwoording: Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest – perspective.brussels

- 20 De componenten van het landschap veranderen ook van schaal. Vanaf 2002 worden de afzonderlijke groene ruimten met elkaar verbonden door het *Groen Netwerk*, dat een totale planning over het hele Brusselse grondgebied impliceert. In het GPDO zijn de grootste groene ruimten, zoals het Ter Kamerenbos en de Heizelvlakte, opgenomen in de *Metropolitan Landscapes* [Mabilde et al., 2016], die aan de gewestgrenzen gelegen zijn. Op dezelfde manier worden de *structureerende* ruimten, met andere woorden de openbare ruimten die de stad en het stedelijk landschap structureren, in de loop der jaren steeds omvangrijker (figuur 8). Deze ruimten betroffen in 1995 eerst enkele historische wegen in het stadscentrum en lagen vervolgens langs de gewestgrenzen in de vorm van *structureerende open ruimten* in het ontwerp van GPDO van 2013. In elk GewOP focust het beleid voor stedelijke en landschappelijke herwaardering op de Kanaalzone, die ook als structurerend wordt beschouwd. Het grondgebied waarop deze beleidsmaatregelen zich richten, wordt mettertijd echter groter en groter: eerst ging het om een deel van de oevers van het Kanaal langs de Vijfhoek, maar beetje bij beetje werd dat uitgebreid tot een ruimer gebied, het *Kanaalgebied* (figuur 9), dat overeenstemt met de operationele perimeter van het Kanaalplan [Chemetoff, 2014]. Op basis van het Beeldkwaliteitsplan [BBS en ORG, 2019] beveelt het GPDO aan om dit gebied opnieuw in te richten volgens een “grootstedelijke” benadering [GPDO, 2018: 29], met andere woorden door een identiteit en een algehele samenhang te ontwikkelen op de hele oppervlakte van het gebied ondanks de specifieke kenmerken van de lokale stadsweefsels.

Figuur 8. “Structureerende” ruimten in 1995, 2002 en 2013 volgens de kaarten in de (duurzame) gewestelijke ontwikkelingsplannen

Figuur 9. Kanaalzone bedoeld voor herwaardering volgens de kaarten in de (duurzame) gewestelijke ontwikkelingsplannen

- 21 Deze schaalverandering van het landschap gaat gepaard met de bewustwording van het aan de gang zijnde globaliseringsproces en de ambitie van het Gewest om daarop in te haken [GPDO, 2013: 103; 2016: 121; 2018: 156]. Het plan kadert namelijk in een internationale context van globalisering bestaande uit economische uitwisselingen en concurrentie tussen grootsteden [Sassen, 2009; Ghorra-Gobin, 2010]. Volgens het GPDO impliceert deze context dat er rekening moet worden gehouden met het “grootstedelijke gebied van een stad” dat in het geval van Brussel buiten de gewestgrenzen is gelegen. Het vereist dus dat er een dialoog met Vlaanderen wordt aangegaan over thema’s als huisvesting, mobiliteit maar ook... landschap. Daarvoor stelt het GPDO in 2013 voor om *interregionale assen voor landschappelijke samenwerking* te creëren, die in de laatste twee versies van het GPDO ruimte laten voor de *Metropolitan Landscapes*, als verwijzing naar de studie met dezelfde naam [Mabilde *et al.*, 2016] die de besturen van de twee gewesten samen hebben ondernomen om de grootstedelijke landschappen vast te leggen.

3. Kalmeren, samenhang creëren, verbinden en consensus bereiken: een ideaalbeeld van traagheid en verbinding

- 22 De analyse van de GewOP’s vestigt niet alleen de aandacht op verbanden tussen het landschap en de soms stabiele, soms wisselende krijtlijnen van het Brusselse overheidsoptreden, maar wijst ook op een nauwe en permanente associatie tussen enerzijds het landschap en het ideaalbeeld van traagheid en anderzijds het landschap en het ideaalbeeld van verbinding.
- 23 Het ideaalbeeld van traagheid associeert het landschap met fietsen en wandelen. De belangrijkste landschapsprojecten die in de GewOP’s worden voorgesteld, zijn immers promenades: de *Groene Wandeling* langs de rand van het Gewest, de *Stadswandelingen* in het centrum van de stad (figuur 10), de fiets- en wandelroutes van het *Groen Netwerk* en de grootstedelijke landschappelijke parken... Andere landschapsprojecten zijn er ook op gericht om drukke verkeersassen te *kalmeren* of “civiliseren”, met andere woorden de rijsnelheid op die wegen te verlagen. Denk aan het project *Parkway E40* in de Reyerswijk, dat de E40-snelweg wil omvormen tot stadsboulevard (figuur 11). Deze projecten verwijzen naar een “leer van de traagheid” [Pelgrims, 2018] om de ervaring en het comfort van de trage weggebruikers te verbeteren en het overwicht van het

autoverkeer te verkleinen: enerzijds esthetische en materiële kwaliteiten en continuïteit van de fiets- en wandelroutes, anderzijds signalisatie aan de ingangen van de stad, aanplanting van bomenrijen en versmalling van de wegen om het autoverkeer te vertragen.

Figuur 10. Schets van de aanleg van het plein van de Grote Zavel, afkomstig uit het richtschema van de Stadswandelingen door JNC international en A.2R.C (1990)

Verantwoording: Jean-Paul Emonds Alt voor JNC international

Figuur 11. Stadsproject voor de Parkway van Brussel - E40

Verantwoording: TVK en Karbon' in samenwerking met OLM, EGIS, IDEA Consult en ELIOTH

- 24 Het ideaalbeeld van verbinding geeft het landschap op zijn beurt het vermogen tot samenhang en onderlinge afstemming, maar ook het vermogen om consensus te bereiken en de contacten tussen de betrokken actoren rustig te laten verlopen. Het

gaat dus om het vermogen om banden te creëren, zowel binnen de fysieke ruimte als symbolisch. De landschapsprojecten worden immers verondersteld om opnieuw de verbinding te maken tussen de groene ruimten en het Brusselse ecologische netwerk, maar ook de versnipperde stadsweefsels en de wijken en stukken grondgebied die afgesloten zijn van elkaar. Ze zouden kleine openbare ruimten maar ook veel grotere grondgebieden, zoals de Kanaalzone en het Gewest, overzichtelijker en samenhangender kunnen maken. Vooral in het GPDO is het ideaalbeeld van verbinding duidelijk aanwezig: omdat de landschappen niet stoppen aan de administratieve grenzen, zouden ze een dialoog op gang kunnen brengen en een bron van consensus tussen het Vlaamse en Brusselse Gewest kunnen zijn in het kader van de problematiek van de ruimtelijke ordening. In die zin is het landschap ook een instrument voor bemiddeling [Davodeau en Toublanc, 2010; Paradis en Lelli, 2010], dat leidt tot consensus en dat weinig conflicten teweegbrengt.

Besluit

- 25 Het landschap wordt gezien als een positief en consensueel object, waarvan de toe-eigening wellicht wordt bevorderd door de dubbelzinnigheid van het woord. De semantische diversiteit van de term “landschap” is duidelijk aanwezig in het Brusselse overheidsoptreden, waar het kan verwijzen naar het aantrekkelijke imago en de leefomgeving van de stad, de fysieke kenmerken en de uitgestrektheid van het stedelijke grondgebied of nog, naar de zintuiglijke ervaring tijdens het wandelen. Mettertijd kregen bepaalde van die aannemingen de bovenhand op andere en droegen ze bij tot een verschuiving in de betekenis van het landschap. Behalve dat het landschap op relatief stabiele wijze in de tijd wordt beschouwd als een factor van stedelijke aantrekkelijkheid, blijkt uit de analyse van de GewOP's dat dit begrip meer en meer wordt geassocieerd met de natuur naarmate de belangstelling voor duurzaamheid groter wordt dan de belangstelling voor erfgoed, en van schaal verandert in lijn met de ontwikkeling van een grootstedelijke visie.
- 26 De analyse van de verwijzingen naar het landschap in de GewOP's maakt het dus mogelijk om de evolutie van het Brusselse overheidsoptreden in het algemeen te actualiseren. Wat deze analyse minder duidelijk toont, maar ze geeft er wel een beeld van, zijn de dynamieken die achter deze ontwikkelingen schuilgaan en die ontstaan uit de complexe interactie van de lokale en globale contexten [Sassen, 2009; Ghorra-Gobin, 2015]. De invullingen die worden gegeven aan het landschap, weerspiegelen lokale bezorgdheden, zoals de strijd tegen het verval van stadsweefsels, de opwaardering van Brussel als nieuw, jong Gewest, de beperkingen als gevolg van de institutionele grenzen die wegen op de verdere ontwikkeling van het Gewest als grootstad, maar ook de context van bevolkingsgroei die er eigen aan is. Ze weerspiegelen ook de creatie van algemenere referentiekaders voor het overheidsoptreden [Muller, 2015] zoals de referentiekaders van aantrekkelijkheid, duurzame ontwikkeling en vergrootstedelijking die de steden opnemen in hun beleid in een context van uitwisselingen en toenemende concurrentie tussen elkaar [Brenner, 2004; Emelianoff, 2007; Lieberherr-Gardiol, 2007; Genard en Neuwels, 2016]. Deze referentiekaders, en in het bijzonder de bezorgdheden voor het milieu, sluiten ook aan op aanbevelingen, internationale akkoorden en Europese richtlijnen voor de steden en gewesten rond thema's als erfgoed, klimaat, waterbeheer en bescherming van de biodiversiteit. In dat

kader merken we echter op dat de Europese Landschapsconventie (Firenze, 2000), die in 2004 werd goedgekeurd door België en de gewesten, zich in Brussel (nog) niet ontpopt als een gemeenschappelijk referentiekader voor het overheidsoptreden met betrekking tot het landschap.

- 27 De versterking of de opkomst van actoren in het overheidsoptreden gaat doorgaans gepaard met de verandering of vervanging van referentiekaders [Muller en Surel, 1998; Muller, 2005; Bilande *et al.*, 2016], wat waarschijnlijk het geval was voor de evolutie van het landschap in Brussel. Zo spelen in de GewOP's in de eerste plaats de verenigingen en administraties die opkomen voor het erfgoed, en in mindere mate het Ministerie van Openbare Werken, de belangrijkste rol bij de bepaling, het beheer en de inrichting van het landschap via maatregelen, zoals de bescherming van het erfgoed en de aanplanting van bomenrijen op wegen. Deze hoofdrol werd nadien toevertrouwd aan Leefmilieu Brussel, dat belast is met het *Groen en Blauw Netwerk* en waarvan de bevoegdheden en de rol mettertijd belangrijker zijn geworden. Recent is ook het Brussels Planningsbureau (perspective.brussels), dat instaat voor de territoriale strategische ontwikkeling van Brussel, een belangrijke speler geworden in de grootstedelijke aspecten. Het is onder meer belast met het Beeldkwaliteitsplan en leidt samen met Leefmilieu Brussel en de Vlaamse milieu- en natuuradministraties de lopende studie *Open Brussels* [BUUR *et al.*, 2020] rond de uitwerking van een gemeenschappelijke ecologische en landschappelijke visie op de structurerende open ruimten voor de twee gewesten. Een analyse van de machtsverhoudingen en van de correcties die deze administraties doorvoeren om zich aan te passen, is absoluut op haar plaats.
- 28 Het zou interessant zijn om niet alleen stil te staan bij de concrete gevolgen van de evolutie van het discours over het landschap, maar ook om de dynamieken die erachter schuilen onder de loop te nemen. Hoe doen de veranderingen die door de analyse van de GewOP's zijn vastgesteld zich voor? Wie zijn degenen die bijdragen aan deze categorisering? In dat kader lijkt de opstelling van het eerste ontwerp van Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling [2013] een cruciale en bijzonder interessante mijlpaal om de verdere opbouw van het Brusselse overheidsoptreden en van het landschap te bestuderen. Dat plan omvat namelijk de belangrijkste ontwikkelingen die in dit artikel worden toegelicht, zowel qua invulling van het landschap als wat de nieuwe referentiekaders van het Brusselse overheidsoptreden betreft.

Ik wil Christine Schaut bedanken voor haar advies en om het artikel aandachtig na te lezen.

BIBLIOGRAPHIE

ANTROP, M., 2013. A brief history of landscape research. In: *The Routledge Companion to Landscape Studies*. Londen, New York: Routledge. pp. 12-22.

BARDIN, L., 2013 [1977]. *L'analyse de contenu*. Parijs: PUF.

BERGER, P. en LUCKMANN, T., 1996. *La construction sociale de la réalité*. Parijs: Armand Colin.

- BESSE, J.-M., 2009. Les cinq portes du paysage. Essai d'une cartographie des problématiques paysagères contemporaines. In: *Le goût du monde : exercices de paysage*. Arles: Actes Sud/ENSP. pp. 15-70.
- BILANDE, A., DAL, C., DAMAY, L., DELMOTTE, F., NEUWELS, J., SCHAUT, C. en WIBRIN, A.-L., 2016. Duurzame wijk Tivoli: naar een nieuw soort stadsleven in Brussel? In: *Brussels Studies*. 13/06/2016. Beschikbaar op <https://journals.openedition.org/brussels/1354>
DOI: <https://doi.org/10.4000/brussels.1354>
- BRENNER, N., 2004. *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*. Oxford: Oxford University Press.
- BUREAU BAS SMETS (BBS) en ORG, 2019. *Beeldkwaliteitsplan — Plan de Qualité Paysagère et Urbanistique*. Perspective.Brussels. Beschikbaar op: https://perspective.brussels/sites/default/files/poles/bkp_nl_hd.pdf
- BUUR, ANTEA en HESSELTEER, 2020. *Open ruimte netwerk in en rond Brussel. Luik 1: Analyse*. Brussel. Studie in opdracht van perspective.brussels, Leefmilieu Brussel, Omgeving Vlaanderen, Agentschap Natuur & Bos en OVAM. Beschikbaar op: <https://perspective.brussels/nl/nieuws/open-brussels-een-netwerk-voor-open-ruimte-en-rond-brussel>
- CANDAU, J. en LE FLOCH, S., 2002. Le paysage comme catégorie d'action publique ? In: *Nature Sciences Sociétés*. 1 april 2002. Vol. 10, nr. 2, pp. 59-65.
DOI: [https://doi.org/10.1016/S1240-1307\(02\)80073-5](https://doi.org/10.1016/S1240-1307(02)80073-5)
- CHEMETOFF, A. et Associés, 2014. *Plan Canal*. Gentilly: Les éditions du bureau des paysages.
- COGATO LANZA, E., 2005. Le territoire inversé. In: VERSTEEGH, P. (éd.), *Méandres. Penser le paysage urbain*. Lausanne: Presses polytechniques et universitaires romandes. pp. 117-139.
- DAVODEAU, H. en TOUBLANC, M., 2010. Le paysage outil, les outils du paysage : Principes et méthodes de la médiation paysagère. Verslag van het colloquium *OPDE Outils pour décider ensemble : Aide à la décision et gouvernance* van 25-26 oktober in Montpellier, Frankrijk. pp. 375-391. Beschikbaar op: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00788155>
- DEJEMEPPE, P. en PÉRILLEUX, B., 2012. *Brussel 2040, drie visies voor een metropool*. Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
- DEMANET, M. en MAJOT, J.-P., 1995. *Manuel des Espaces Publics Bruxellois*. Brussel: Editions Iris.
- DEMETER, S., 2009. Erfgoed en architectuur: de verbrusseling voorbij. In: DEJEMEPPE, P., COHEN, M., DEPREZ, B., GENARD, J.-L., LE MAIRE, J. en WAYENS, B. (ed.), *Brussel [over] 20 jaar*. Brussel: Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling (ATO). Cahiers van het ATO, 7. pp. 453-468.
- DONADIEU, P. en PÉRIGORD, M., 2012. *Le paysage : entre natures et cultures*. Parijs: Armand Colin.
- DOUCET, I., 2017. *Practice Turn in Architecture: Brussels after 1968*. Londen: Routledge.
- EMELIANOFF, C., 2007. La ville durable : l'hypothèse d'un tournant urbanistique en Europe. In: *L'Information géographique*. 2007. Vol. 71, nr. 3, pp. 48-65.
DOI <https://doi.org/10.3917/lig.713.0048>
- FRANCESCHI-ZAHARIA, C., 2019. Paroles de dictionnaires : paysage, landscap, landscape. In: HENNAUT, E. en WIESER BENEDETTI, U. (ed.), *Bruxelles : deux siècles et demi de parcs et jardins publics 1775-2020*. Brussel: CIVA. pp. 33-39.
- GENARD, J. L. en NEUWELS, J., 2016. Le développement durable comme objet de transactions. Les politiques urbaines en région bruxelloise. In: *SociologieS*. 16/06/2016. Beschikbaar op <https://journals.openedition.org/sociologies/5378>

- GENARD, J.-L., 2006. Paysage et esthétique : de la représentation à la mise en scène. In: VANDER GUCHT, Daniel en VARONE, Frédéric (ed.), *Le paysage à la croisée des regards*. Brussel: La lettre volée. Essais. pp. 35-62
- GHORRA-GOBIN, C., 2010. De la métropolisation : un nouveau paradigme ? In: *Quaderni*. 5 oktober 2010. nr. 73, pp. 25-33.
DOI <https://doi.org/10.4000/quaderni.442>
- GHORRA-GOBIN, C., 2015. *La métropolisation en question*. Parijs: Presses universitaires de France.
- BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE REGERING (BHR), 2009. *Intentieverklaring voor de volledige wijziging van het GewOP*. 20 november 2009. Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Beschikbaar op <https://urba.irisnet.be/nl/pdf/PRDD-Declarationintentions-NoteGRBC-Annexe2completNL-1109%20-2.pdf>
- LESTRANGE, R. de, 2016. *Le paysage comme matrice de la fabrique du territoire*. Buenos Aires Genève Bruxelles transposition(s). Louvain-La-Neuve: Presses Universitaires.
- LEVY, S., 2013. A brief history of planning instruments. In: CORIJN, E. en VAN DE VEN, J. (ed.), *The Brussels reader. A small world city to become the capital of Europe*. Brussel: VUBPress.
- LEVY, S., 2015. *La planification sans le plan : règles et régulation de l'aménagement du territoire bruxellois*. Brussel: VUBPress.
- LIEBERHERR-GARDIOL, F., 2007. Durabilité urbaine et gouvernance, enjeux du xxie siècle. In: *Revue internationale des sciences sociales*. 2007. Vol. nr. 193-194, nr. 3, pp. 373-385.
- LUGINBÜHL, Y., 2001. *La demande sociale de paysage - Rapport au conseil national du paysage, séance inaugurale du 28 mai 2001*. Ministère de l'aménagement du territoire et de l'environnement. Beschikbaar op: <https://www.ladocumentationfrancaise.fr/rapports-publics/014000726/index.shtml>
- MABILDE, J., VANEMPTEN, E., DEVOLDERE, S., OOSTERLYNCK, C., 2016. *Metropolitan Landscapes : l'espace ouvert, base de développement urbain* [online]. Brussel: Vlaamse Overheid & Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Beschikbaar op: <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/labo-ruimte/metropolitan-landscapes>.
- MULLER, P., 2005. Esquisse d'une théorie du changement dans l'action publique : Structures, acteurs et cadres cognitifs. In: *Revue française de science politique*. 2005. Vol. 55, nr. 1, pp. 155-187.
DOI: <https://doi.org/10.3917/rfsp.551.0155>.
- MULLER, P., 2015. *Les politiques publiques*. 11e editie. Parijs: Presses universitaires de France.
- MULLER, P. en SUREL, Y., 1998. *L'analyse des politiques publiques*. Parijs: Montchrestien.
- NÉE, E., 2017. *Méthodes et outils informatiques pour l'analyse des discours*. Rennes: PUR.
- OLWIG, K. R., 1996. Recovering the Substantive Nature of Landscape. In: *Annals of the Association of American Geographers*. 12/1996. Vol. 86, nr. 4, pp. 630-653.
- PAQUOT, T., 2016. *Le paysage*. Parijs: La découverte.
- PARADIS, S. en LELLI, L., 2010. La médiation paysagère, levier d'un développement territorial durable ? In: *Développement durable et territoires. Économie, géographie, politique, droit, sociologie*. 17 september 2010. Vol. 1, nr. 2.
DOI: <https://doi.org/10.4000/developpementdurable.8548>.

PELGRIMS, C., 2018. Aménager la lenteur. La dimension imaginaire de la piétonnisation du centre-ville bruxellois. In: *Espaces et sociétés*. 2018. Vol. 4, nr. 175, pp. 143-162. DOI <https://doi.org/10.3917/esp.175.0143>

PÉRILLEUX, B., 2009. Planning en ruimtelijke ordening in Brussel, balans en perspectieven. In: DEJEMEPPE, Pierre, MOUCHART, Céline, PIERSOTTE, Caroline, RAYNAUD, Frédéric en VAN DE PUTTE, Dirk (ed.), *Brussel [over] 20 jaar*. Brussel: Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling (ATO). Cahiers van het ATO, nr. 7. pp. 133-157.

PERSPECTIVE.BRUSSELS, 2016. *Samenvatting van het Ontwerp van Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling, Brussel 2016-2040: Een grondgebied ten dienste van de Brusselaars*. 2016. Be.brussels (Brussels Hoofdstedelijk Gewest).

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST, 1996. *Plan Régional de Développement : Un projet de ville pour Bruxelles*. Brussel: IRIS Editions.

SASSEN, S., 2009. *La globalisation : une sociologie*. Parijs: Parijs: Gallimard.

VANDERMOTTEN, C., 2014. *Bruxelles, une lecture de la ville*. Brussel: Editions de l'Université libre de Bruxelles.

VANHAELLEN, Y. en LE MAIRE, J., 2017. Sortir de la station : mise en scène de l'identité de la métropole et de l'entrée de ville à Bruxelles. In: DEBROUX, T., VANHAELLEN, Y. en LE MAIRE, J. (ed.), *L'entrée en ville : Aménager, expérimenter, représenter*. Brussel: Editions de l'Université libre de Bruxelles.

Corpus :

GEWESTELIJK ONTWIKKELINGSPLAN, 1995a. *Krachtlijnen*. Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

—, 1995b. *Uitvoering*. Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

GEWESTELIJK ONTWIKKELINGSPLAN, 2002a. *Vaststelling 2002*. Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

—, 2002b. *Stadsproject*. Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

—, 2002c. *De 12 prioriteiten*. Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

—, 2002d. *De transversale voorwaarden voor de uitvoering van het stadsproject*. Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Beschikbaar op: <https://perspective.brussels/nl/plannen-reglementen/het-gewestelijk-ontwikkelingsplan-2002-gewop-2002>

ONTWERP VAN GEWESTELIJK PLAN VOOR DUURZAME ONTWIKKELING, 2013. Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

ONTWERP VAN GEWESTELIJK PLAN VOOR DUURZAME ONTWIKKELING, 2016. *Een grondgebied ten dienste van de Brusselaars*. Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

GEWESTELIJK PLAN VOOR DUURZAME ONTWIKKELING, 2018. *Samen bouwen aan het Brussels Gewest van morgen*. Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Beschikbaar op: https://perspective.brussels/sites/default/files/documents/gpdo_2018_nl.pdf

ANNEXES

Ijkkpunten met betrekking tot de context waarin de GewOP's zijn opgesteld

	1e GewOP	2e GewOP	1e ontwerp van GPDO	2e ontwerp van GPDO	GPDO (definitieve versie)
Datum van goedkeuring door het Brussels Parlement	3 maart 1995	12 september 2002	12 december 2013	18 oktober 2016	12 juli 2018
Opstellingsperiode	1990-1995	2000-2002	2009-2018		
Samenstelling van de Regering tijdens de opstelling van het GewOP	PS-PSC-FDF / CVP-SP-VU	PRL-FDF-PS / CVP-VLD-SP	PS-Ecolo-cdH / OpenVLD-CD&V-Groen	PS-Défi-cdH / OpenVLD-sp.a-CD&V	PS-Défi-cdH / openVLD-sp.a-CD&V
Minister-President	Charles Picqué (PS)	F-X. De Donnea (MR)	Charles Picqué (PS)	Rudi Vervoort (PS)	Rudi Vervoort (PS)

NOTES

1. De analyse heeft betrekking op de inhoud van de eerste twee GewOP's van 1995 en van 2002, op de twee ontwerpen van Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling [2013; 2016] en op de definitieve versie ervan [2018], steeds in de Franse taal.
2. Dit zal in een tweede deel van het onderzoek leiden tot de invraagstelling van de manier waarop de categorie 'landschap' zich verhoudt tot het terrein, met andere woorden via concrete projecten en operationele instrumenten, om de werkelijke gevolgen ervan te verifiëren.
3. Het betreft hier meer bepaald een lexicometrische analyse van de coöccurrenties om te achterhalen voor welke termen de kans groot is dat ze dicht bij een andere term opduiken. Bij zo'n analyse veronderstelt men dat een term betekenis krijgt in zijn relatie tot de andere woorden binnen eenzelfde contexteenheid [Née, 2017; Bardin, 2013]. Concreet werd de analyse uitgevoerd met behulp van de analysesoftware *Antconc* [Anthony, 2014.] voor de Franstalige termen die gevormd zijn op de wortel "paysag" (ofwel 6 varianten: "paysage", "paysages", "paysager", "paysagers", "paysagère", "paysagères"). De gebruikte contexteenheid was 10 woorden voor en 10 woorden na de kern.
4. Aangezien de inkomstenbelasting een bron van inkomsten is voor het Gewest, zijn deze inkomsten onderhevig aan de schommelingen in het aantal inwoners en hun financiële middelen.
5. Volgens de cijfers van het BISA zijn er 150 000 inwoners bij gekomen tussen 2009 en 2020.
6. Afhankelijk van de bron duidt dit grootstedelijke grondgebied het gebied aan dat wordt bediend door het GEN, een geografische zone die overeenstemt met de stroomgebieden van de drie valleien van de Dijle, de Zenne en de Dender [Dejemeppe en Périlleux, 2012], of nog, en dat is de definitie die in het GPDO is opgenomen, het

grondgebied van de “Hoofdstedelijke Gemeenschap van Brussel” dat werd vastgelegd tijdens de zesde staatshervorming en dat bestaat uit Brussel, Vlaams-Brabant en Waals-Brabant.

7. De discoursanalyse houdt geen rekening met de Engelstalige terminologie van *Metropolitan Landscapes* die voorkomt in de laatste twee versies van het GPDO. We wijzen er echter op dat de term de analyse bevestigt, volgens dewelke de grootstedelijke schaal mettertijd aan belang wint.

RÉSUMÉS

Gezien de toenemende verwijzingen naar het landschap in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest onderzoekt het artikel de plaats en de betekenis van dat landschap in de Gewestelijke Ontwikkelingsplannen (1995-2018). Het artikel wil aantonen dat het landschap kan worden beschouwd als een categorie van het Brusselse overheidsoptreden en dat het in die zin een goede analyse van de evolutie van het overheidsoptreden verschaft. Uit die analyse blijken enkele opvallende ontwikkelingen, zoals de geleidelijke gelijkstelling van het landschap met de natuur naarmate het referentiekader van duurzaamheid groter wordt dan de belangstelling voor erfgoed, alsook de schaalverandering van het landschap die verband houdt met het vergrootstedelijkingsproces. De analyse wijst ook op bepaalde stabielere inhouden, zoals de associatie van het landschap met het ideaalbeeld van traagheid en de perceptie van het landschap als een vrij positief en consensueel object.

Alors que les références au paysage se multiplient en Région de Bruxelles-Capitale, l'article analyse sa place et sa signification au sein des Plans Régionaux de Développement (1995-2018). L'article entend ainsi montrer que le paysage peut être considéré comme une catégorie de l'action publique bruxelloise et qu'il constitue en ce sens un bon analyseur de son évolution. L'analyse permet de dégager à la fois des évolutions marquantes, telles que l'assimilation progressive du paysage à la nature à mesure que le référentiel de durabilité supplante l'intérêt pour le patrimoine, et son changement d'échelle en lien avec le processus de métropolisation. Elle met aussi en évidence certains contenus plus stables dans le temps tels que l'association du paysage à l'imaginaire de lenteur ou la perception de celui-ci comme un objet relativement positif et consensuel.

As the number of references to landscape increases in the Brussels-Capital Region, the article analyses its place and meaning within the Regional Development Plans (1995-2018). The article intends to show that landscape may be considered as a category of Brussels public action and that in this sense it constitutes a good indicator of its evolution. The analysis allows us to identify significant changes, such as the progressive association of landscape with nature as the sustainability framework replaced the interest in heritage, and its change of scale in connection with the process of metropolisation. It also highlights certain contents which are more stable over time, such as the association of landscape with the imaginary of slow mobility or the view of it as a relatively positive and consensual subject.

INDEX

Thèmes : 7. aménagement du territoire – logement – mobilité

Keywords : public action, territorial development, region, urban planning

Trefwoorden overheidsoptreden, territoriale ontwikkeling, gewest, stadsplanning

Mots-clés : action publique, région, développement territorial, planification urbaine

AUTEURS

SOPHIE HUBAUT

Sophie Hubaut is als architecte en stedenbouwkundige afgestudeerd aan de ULB. Momenteel is ze aspirante bij het FRS-FNRS en lid van het laboratorium Sasha van de faculteit Architectuur van de ULB, waar ze werkt aan haar doctoraat over de opkomst en de evolutie van het landschap in het Brusselse overheidsoptreden. Uit dat doctoraatsonderzoek komt dit artikel voort.
sophie.hubaut[at]ulb.be